

Помиткін Едуард Олександрович,
кандидат психологічних наук,
зав. відділом теорії і практики
педагогічної майстерності Інституту
педагогіки і психології професійної
освіти АПН України
Тел. р.440-63-88 (дод.125)
д. 451-61-51 (аб. 55-65).

Эдуард Помыткин

ДИАГНОСТИКА ДУХОВНОГО РОЗВИТТЯ В ПРОЦЕСЕ ФОРМИРОВАНИЯ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧСЬКОЇ ЕЛІТИ

Аннотація

В даній статті підкріплюється актуальність духовного розвитку гуманітарно-технічної еліти суспільства, представлені і науково обґрунтовані психологічні підходи к діагностиці показателів духовного розвитку особистості, які ґрунтуються на визначенні ціннісної орієнтації і виявленні вагомості духовних цінностей в загальній системі цінностей особистості; дозволяють дослідити поведінку особистості в умовах колективу, а також використовують розроблену модель якостей високодуховної особистості як еталонну при побудові на її основі тестової методики.

Edvard Pomitkin

DIAGNOSTICS SPIRITUAL DEVELOPMENT DURING FORMATION of HUMANITAR and TECHNICAL ELITE

The summary

In this clause emphasizes a urgency of spiritual development of humanitar and technical elite of a society, are submitted and the psychological approaches to diagnostics of parameters of spiritual development of the person are scientifically proved which are based on definition values of orientation and revealing importance of spiritual values in general system of values of the person; allow to investigate behavior of the person in conditions of collective, and also use the developed model of qualities spiritual of the person as reference at construction on to a basis of a technique of the tests.

ДІАГНОСТИКА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ В ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГУМАНІТАРНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕЛІТИ

Майбутнє будь якої держави визначається не тільки надбаннями в різних сферах соціального життя, але, перш за все, сформованістю у підростаючого покоління рис і якостей, необхідних для збереження та примноження національних та загальнолюдських надбань. Зважаючи на це, наймогутніші держави світу докладають величезних зусиль до справи особистісного розвитку дітей і молоді.

Думку про те, що суто економічні негаразди не дозволяють приділити достатньої уваги проблемам формування молоді на Україні навряд чи можна вважати конструктивною. І в найтяжчі післявоєнні роки будувалися дитячі майданчики у дворах, створювалися радіо, а надалі і телевізійні програми для молоді. Нині ж навіть на виховання власних дітей у багатьох батьків не вистачає часу.

Причин цього явища, яке може мати для людства катастрофічний характер чимало, однак, однією з найбільш суттєвих є ціннісно-сміслова дезорієнтація, про яку чимало писав засновник феноменології Е.Гусерль [12, с.103]. Втрата у суспільстві стратегічних життєвих орієнтирів, відсутність ідей, які об'єднують значну частину громадян призводять до руйнівних змін у світогляді людини: відбувається зміна спрямованості особистості від стратегічної орієнтації, впевненості у завтрашньому дні, від прагнення зробити щось для майбутнього до тимчасових цілей та орієнтирів, які в найнижчому прояві втілюються у задоволення суто біологічних потреб існування. Звідси – злочини, хабарництво, які так виразно викривав у своїх творах Г.Сковорода [11].

Залучення до вищих цінностей, смислів життя співвідноситься з розвитком духовної сфери особистості. С.У. Гончаренко підкреслює, що “з категорією духовності співвідноситься потреба пізнання світу, себе, смислу і призначення свого життя. Людина духовна в тій мірі, в якій вона замислюється над цими питаннями і прагне дістати на них відповідь. Втрата духовності рівнозначна втраті людяності. Формування духовних потреб є найважливішим завданням виховання” [2, с.106].

Таким чином одним з провідних завдань духовного відродження України є завдання формування духовного світу майбутніх професіоналів, майбутньої гуманітарно-технічної еліти у суспільстві. На думку І.Д.Беха "цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опори для особистісного самовизначення" [1, с.124].

Як відомо, одним з основних завдань, визначених Державною національною програмою "Освіта" ("Україна ХХІ століття"), є завдання формування "освіченої, творчої особистості, становленні її фізичного і морального здоров'я, забезпеченні пріоритетності розвитку людини, відтворенні й трансляції культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків" [3].

Виконання цих завдань неможливе без відповідної діагностики рівня досягнення поставлених цілей. Щодо формування освіченої особистості слід зазначити, що цей напрям є найбільш опрацьованим. Протягом багатьох десятиріч у нашій країні удосконалювались принципи та методи оцінювання знань учнівської молоді (усне

опитування, контрольні роботи, курсові, екзамени тощо). При цьому обсяг засвоєних знань, як правило, визнається еквівалентом освіченості особистості.

Що стосується рівня творчого розвитку, він частіше визначається опосередковано за результатами творчої діяльності учнів та студентів, їх участі у гуртках творчого спрямування, художніх колективах тощо. В умовах навчального процесу ці показники не відстежуються і не використовуються для активізації подальшого розвитку особистості.

Відносно оцінки фізичного здоров'я можемо спостерігати певне протиріччя: у багатьох освітніх ланках цей показник відслідковується, оцінюється і фіксується лікарями, однак, незважаючи на це, з кожним роком здоров'я значної частини учнівської молоді погіршується (викривлення постави, зниження зору, виникнення психосоматичних захворювань).

Що ж стосується оцінювання морального і, особливо, духовного розвитку особистості складається враження, що діагностика даних показників здійснюється епізодично на основі суб'єктивного враження класних керівників або кураторів груп. Ці дані не оцінюються, не зіставляються, неначе високий духовний потенціал особистості і нації в цілому не є суспільно важливою потребою.

І на сьогоднішній день в психологічній практиці розробка діагностичного інструментарію спрямовується переважно на виявлення таких показників розвитку особистості як спілкування, темперамент, характер, виявлення тривожності, агресивності, мотивації тощо [9].

Однак потреба духовного відродження України та оновлення системи державної освіти ставить перед сучасною наукою завдання психолого-педагогічного обґрунтування процесу духовного розвитку особистості, створення діагностичного забезпечення та розробки відповідних програм підтримки духовного розвитку учнівської молоді в усіх ланках освітньої системи.

Мета даної статті полягає у визначенні принципів побудови психодіагностичного інструментарію, спрямованого на виявлення показників духовного розвитку особистості. Розроблені психодіагностичні методики мають використовуватися, перш за все, не для порівняння досягнень учнів поміж собою, а для визначення існуючого стану та динаміки духовного зростання особистості.

Під духовним розвитком надалі ми будемо розуміти процес самоідентифікації особистості зі своїм вищим духовним "Я", в ході якого біологічна природа людини підпорядковується духовним ідеалам, смислам та цінностям, збагачується духовним досвідом. В процесі духовного розвитку відбувається усвідомлення єдності Буття, власної життєвої позиції та прийняття відповідальності за зміст свого життя і результати діяльності.

Для здійснення діагностики духовного розвитку учнівської молоді ми використовували три методичні підходи. Перший з них заснований на визначенні ціннісної орієнтації, і з'ясуванні вагомості духовних цінностей у загальній системі цінностей особистості.

Другий підхід спирається на дослідження поведінки особистості в умовах колективу і дозволяє здійснювати інтеграцію соціометричних оцінок в єдину оцінку духовної спрямованості поведінки учня або студента.

Третій підхід ґрунтується на використанні розробленої моделі якостей високодуховної особистості, як еталонної та побудові на цій основі тестової методики. Таким чином досліджується змістова складова моделі особистості на предмет розвиненості духовного потенціалу у кожній підструктурі.

Запропоновані підходи знайшли втілення у розробці конкретних психодіагностичних методик, які можуть застосовуватися в освітній галузі. Перейдемо до їх скороченого опису.

Визначення ціннісної орієнтації є своєрідним пробним каменем духовної спрямованості особистості. До духовних цінностей ми відносимо цінності гуманістичні, естетичні, екологічні, цінності пізнання, самовдосконалення та самореалізації особистості. Отже, система діагностики має виявляти відношення особистості до вказаних цінностей. Як приклад побудови психодіагностичних методик, заснованих на вказаних принципах, розглянемо авторську методику "Здійснення бажань" розраховану для вікової категорії, починаючи від середніх класів загальноосвітньої школи. [6].

Методика спирається на еталонну ціннісну шкалу, відносно якої розглядаються результати дослідження. В нашому випадку використовувалася соціально-психологічна модель процесу розвитку свідомості людини та відповідної зміни її ціннісних орієнтацій (див. рис. 1) [4].

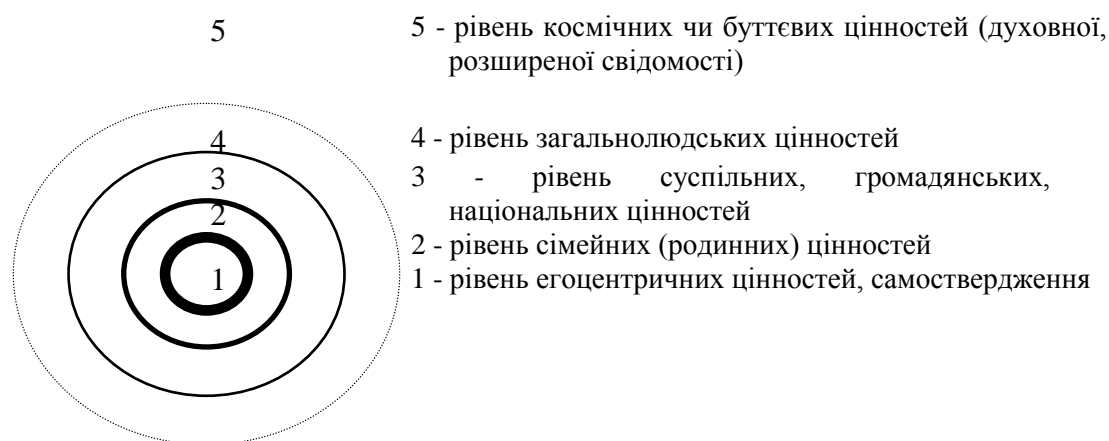

Рис. 1. Соціально-психологічна модель процесу розвитку свідомості людини та відповідної зміни її ціннісних орієнтацій.

Кожному з означених рівнів притаманні свої цінності і вибір учнями цінностей певного рівня може бути показником спрямованості їх ціннісної орієнтації. Для рівня егоцентричних цінностей домінантними цінностями будуть: різноманітні задоволення, популярність та визнання таланту іншими, влада та впливовість, особиста безпека та ін.

Для рівня сімейних цінностей вагомою буде орієнтація на сімейний добробут, вигідний шлюб, спокійну старість та слухняних дітей.

Серед домінантних національних та громадянських цінностей можна виокремити такі: соціальна справедливість, порядок у країні, порозуміння між громадянами, добробут країни.

Серед загальнолюдських, духовних цінностей виокремимо такі як вірність, доброзичливість, допомога потребуючим та гармонія з природою.

Під час її проведення методики учні знайомляться з інструкцією і визначають пріоритетні цінності у поданому списку, пронумерувавши їх відповідним чином за порядком зменшення. В процесі обробки отриманих даних оцінюється яке місце в загальній системі цінностей особистості посідають саме духовні цінності. Заповнення анкети допомагає ціннісному самовизначенню молоді і може служити поштовхом для процесу подальшого духовного зростання особистості.

Методика виявлення сформованості духовних цінностей "ЗДІЙСНЕННЯ БАЖАНЬ"

Інструкція для учасників.

Уявіть себе на березі моря. Навколо Вас теплий пісок, ласкаве сонце, шелест хвиль...

Ось темна крапка з'явилася на горизонті. Вона наближається до Вас. Що це? Ви придивляєтесь і бачите, що це стародавній глечик!

Ви берете його в руки, уважно розглядаєте невідомі знаки та літери і, нарешті, зважуєтесь відкрити...

Разом з шипінням та їдким димом із глечика з'являється справжнісінький джин (не дуже великий, приємної зовнішності).

- Я віддячу тобі за своє звільнення - каже він. - Я зроблю твоє життя таким, яке ти собі бажаєш! Я здійсю всі твої бажання, але тільки оптом: ось список життєвих цінностей - і він подає вам аркуш паперу. Тобі потрібно тільки пронумерувати їх за порядком зменшення. Все те, що опиниться на перших місцях буде грати головну роль у твоєму житті. Що ж стосується останніх номерів за списком - то у мене склероз і я навряд-чи згадаю про них...

Список життєвих цінностей

- різноманітні задоволення;
- сімейний добробут;
- соціальна справедливість;
- вірність;
- визнання та популярність;
- вигідний шлюб;
- порядок у країні;
- доброзичливість;
- влада та впливовість;
- слухняні діти у сім'ї;
- порозуміння між громадянами;
- допомога потребуючим;
- особиста безпека;
- спокійна старість;
- добробут країни;
- гармонія з природою.

Обробка результатів. Для обробки отриманих даних скористуємося таблицею 1, в якій структуровані цінності притаманні окремим рівням свідомості. Оскільки для демократичної країни типовим є поєднання національних цінностей із загальнолюдськими, то у поданій таблиці вони поєднані в єдину групу соціальних цінностей. У підгрупу духовних цінностей включено вищі цінності кожного рівня, які поєднуються у свідомості і ціннісній орієнтації 5-го умовно визначеного нами рівня.

Проаналізувавши заповнені бланки, можна виявити, які цінності для учня або студента є пріоритетними, яке місце в його ціннісній орієнтації посідають цінності духовні, а саме: вірність, доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою. Зрозуміло, що високодуховна особистість призначить цим цінностям одні з перших місць у загальному списку. Для учнів, ціннісна орієнтація яких буде близькою до рівня егоцентризму духовні цінності посідатимуть останні місця з 16 можливих.

Наприклад, якщо духовні цінності займатимуть 1, 2, 3 і 4 місця за списком (досить рідкий випадок), то їх сумарне місце дорівнюватиме 10. Якщо ж духовні цінності посідатимуть найнижчі місця (16, 15, 14, і 13), то їх сумарне місце

дорівнюватиме 58. Таким чином, чим меншим є сумарне місце групи цінностей, тим вищим є рівень їх сформованості.

Таблиця 1.

Цінності, притаманні відокремленим рівням свідомості

Індивідуалістичні цінності (споживання)	Сімейні цінності	Соціальні цінності	Духовні цінності (самовіддачі)
різноманітні задоволення	сімейний добробут	соціальна справедливість	вірність
популярність та визнання	вигідний шлюб	порядок у країні	доброзичливість
влада та впливовість	слухняні діти в сім'ї	порозуміння між громадянами	допомога потребуючим
особиста безпека	спокійна старість	добробут країни	гармонія з природою
$\Sigma 1 =$	$\Sigma 2 =$	$\Sigma 3 =$	$\Sigma 4 =$

Зробивши з часом повторний зріз можна виявити динаміку розвитку ціннісно-сміслової сфери особистості, а результати дослідження занести у спеціальну картку розвитку та використовувати у процесі консультування учнів, батьків чи викладачів.

Після проведення анкетування доцільно ознайомити учнів із закономірностями духовного розвитку і разом накреслити шляхи подальшого самовдосконалення та визначити способи досягнення життєвої мети.

Елементи гри, що використані у методиці, покращують емоційний стан учнів, а активізація абстрактного мислення (використання епізодів з морем, літнім сонцем) викликає асоціації відпочинку, що в значній мірі нейтралізує психічне навантаження від складної навчальної діяльності.

У ході побудови психодіагностичних методик для виявлення сформованості духовних цінностей можна також використовувати підхід, заснований на визначенні переваги, яку учні або студенти віддають певним особистостям, творам мистецтва тощо. При цьому особистісні приклади мають бути досить відомими, щоб учні мали чітке уявлення про їх ціннісну орієнтацію.

В процесі розробки діагностичних методик слід зважати на те, що гуманістично орієнтована система оцінювання параметрів розвитку учнів має включати в себе також і самооцінку особистості - тоді учень перестає бути пасивним спостерігачем, бере на себе певну відповідальність. Підвищенню об'єктивності результатів психодіагностики та систематизації роботи сприяє застосування соціометричного підходу із залученням однокласників, однокласників, класних керівників, кураторів і батьків щодо оцінювання поданих їм параметрів особистісного розвитку учня. Репрезентація отриманих даних у кількісному виразі дає змогу об'єктивно порівнювати і виявляти основні тенденції розвитку учнів.

З урахуванням цього принципу для діагностики розвитку учнів і, зокрема, їх духовного розвитку використовується комплексна оцінка (КО) гармонійного розвитку особистості [5]. Методика проведення КО не є традиційним тестуванням. Практика доводить, що використання тестів як основного діагностичного інструментарію не дозволяє забезпечити систематичне відстеження одних і тих самих показників розвитку

учнів протягом усього періоду їх навчання. У цьому випадку потрібно було б щороку застосовувати нові, незнайомі учням тести, між результатами яких важко встановити абсолютну залежність.

У межах даної методики гармонійний особистісний розвиток людини розглядається як збалансований розвиток 4-х сфер особистості: фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної. Залежно від специфіки діяльності навчального закладу, його профілю обираються відповідні показники розвитку учнів або студентів за цими сферами. В загальному вигляді показники можуть бути такими: **фізична культура, культура спілкування, успішність, творчий розвиток, духовний розвиток особистості.**

Фізична культура характеризується, зокрема, такими складовими як фізична активність людини, здоровий спосіб життя, незалежність від шкідливих звичок.

Культура спілкування відображається в таких поняттях як ввічливість, тактовність, вміння знаходити спільну мову з іншими.

Творчий розвиток передбачає винахідливість, нестандартність мислення і т.п.

Духовний розвиток знаходить відображення насамперед у розвиненій свідомості та самосвідомості людини, її спрямованості на допомогу іншим, здатності відчувати свою причетність до всіх подій і явищ у Бутті [4].

Врахування вищезгаданих вимог знайшло відображення у змісті спеціальної анкети, в якій кожна група питань відповідає певній сфері особистості учня. Так, 1-ша група питань анкети співвідноситься з рівнем фізичної культури учнів; 2-га - з культурою спілкування, що є одним з найважливіших показників розвитку емоційно-вольової сфери; 3-тя - з розвитком творчих показників; 4-та - з показником духовного розвитку, який включає певні аспекти морального розвитку та екологічної свідомості [4]. Розвиток інтелектуальної сфери має бути відображений у рівні успішності учня за його навчальною діяльністю, а кількісною мірою при цьому є об'єктивні оцінки.

Для фіксації діагностичних даних та виявлення динаміки розвитку учнів використовують форму підсумкової картки (табл. 2). До картки заносять результати контрольних зрізів у 1-му та 2-му півріччі кожного навчального року. Завдяки стислості та інформативності даних підсумкова картка може бути універсальним довгостроковим документом, який здатний забезпечити наступність між дошкільним закладом, початковою, середньою та старшою школою.

Таблиця 2.

Підсумкова картка з результатами контрольного зрізу розвитку школяра (студента).

Показник розвитку:	Клас(група):		5-й		6-й		7-й		8-й		9-й		10-й		11-й	
	№ зрізу:		1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Духовний розвиток																
Творчий розвиток																
Успішність																
Культура спілкування																
Фізична культура																

До підсумкової картки можуть бути також занесені такі показники як тип темпераменту, професійна спрямованість особистості тощо.

Як зазначалося вище, третій запропонований нами підхід до діагностики духовного розвитку учнівської молоді ґрунтується на використанні розробленої

теоретичної моделі високодуховної особистості, яка базується на концепції тривимірної поетапно конкретизованої психологічної структури особистості В.В.Рибалки [10].

Розробка моделі здійснювалася шляхом класифікації, конкретизації та диференціації якостей, функцій і процесів, притаманних високодуховним особистостям, що містяться у філософській, психологічній, мистецькій та релігієзнавчій літературі. Представлені в моделі 120 якостей і здібностей високодуховної особистості складають концептуальну основу процесу духовного розвитку учнівської молоді.

На цих засадах нині здійснюється розробка тестової методики “Духовний потенціал особистості”. Тест призначається для визначення трьох найважливіших характеристик духовного розвитку людини: потенціалу духовного розвитку, його розподілу в структурах особистості, а також орієнтації особистості на компоненти духовних цінностей. Методика складається з 55 запитань та містить шкалу відвертості. Кожне з запропонованих тверджень несе в собі як ціннісний, так і значеннєвий зміст, завдяки чому стає можливим оцінити як духовний потенціал, так і пріоритети ціннісної орієнтації особистості. Для визначення валідності методики її результати порівнюються з результатами діагностичних методик, що вже застосовувалися.

Діагностика духовного потенціалу учнівської молоді є необхідною умовою його збереження та подальшого примноження. Підраховуючи зусилля і кошти, необхідні для цього, слід зважати на той факт, що розвиток духовних якостей, підвищення рівня свідомості потребує незрівнянно більше часу, аніж набуття певних фахових знань. Тому підтримка високодуховної молоді на державному рівні має здійснюватися через надання високодуховній еліті пільгових умов вступу до Вузів, Державних академій. Зважаючи на це, доцільно створити державні групи соціально-психологічного кураторства над високодуховними особистостями, робота яких ґрунтувалася б на наукових розробках і забезпечувала адресацію нових спеціалістів на провідні посади в різних галузях суспільного життя. Таким чином могутній потенціал високодуховної молоді не шукав би своєї самореалізації за кордоном, а приносив реальну користь власній державі.

Подальші дослідження в цьому руслі можуть бути спрямовані на розробку методології духовного розвитку особистості на різних етапах неперервної професійної освіти.

Література

1. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості / Педагогіка і психологія № 4 (14) 1997, науково-теоретичний та інформаційний журнал Академії пед. наук України. - С.124-129.
2. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник. - Київ: Либідь, 1997. - 376 с.
3. Гроф Станіслав. Духовний кризис. Статті и исследования. – Пер. с английского. М.: МТМ, 1995. – 256с.
4. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). - Київ: Райдуга, 1994. - 62 с.
5. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: Науково-методичний посібник. - К.: ІЗМН, 1996. - 164 с.
6. Помиткін Е.О. Комплексна оцінка гармонійного розвитку учнів в управлінні навчально-виховним процесом // Освіта і управління. - 1997. - Том 1. - №4. - С.68-72.

7. Помиткін Е.О. Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників // Практична психологія та соціальна робота. - К. - 1998. - №10. - С.8-11.
8. Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти: науково-методичний збірник /Ред.кол.: І.А. Зязюн (голова), Н.Г.Ничкало (заст. голови), Г.М.Цибульська та ін.- К., 1994. - 384с.
9. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ –М», 2002. – 672с.
10. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: Монографія / За ред. Г.О.Балла –К.: ПППО АПН України, 1998.-160с.
11. Сковорода Г. Твори. В 2 т. - К.: Вид-во АН УРСР, 1961.
12. Читанка з історії філософії. У 6 кн. / Під ред. Г.І.Волинки. -К.: Довіра, 1993. - Кн. 6.: Зарубіжна філософія ХХ ст. - 239 с.